

Csepeli György DSc, egyetemi tanár

A magyar szociológia jövője

Előadásomban azzal a kérdéssel kívánok foglalkozni, hogy milyen potenciál van a magyar szociológiában, mit tehetünk annak érdekében, hogy az általunk felhalmozott hatalmas ismeretanyag és tudás ne pazarolódjon el, hanem hasznosuljon a társadalomban. Melegh Attila megkülönböztette az *orientalizáló*, *rivalizáló* és *hierarchizáló* diskurzus típusokat, melyek mindegyike egy-egy szemlélet és vízió a társadalomról. Nem tudom hova sorolja majd az én diskurzusomat, mely Széchenyi Istvántól ered, akit parafrázálva azt kérdezem, hogy „*miért nem bírja a szociológia magát olyan jól, mint körülményei engednék?*”

Meggyőződésem, hogy a szociológiában több van ma Magyarországon annál, mint amit mutat magából. Ha én is diskurzus típusokat akarnék megkülönböztetni, Nietzsche történettudományra kidolgozott osztályozását alkalmaznám a saját diszciplínánkra. Ő különbözteti meg a *monumentális*, az *antikvárius* és a *kritikai* mintákat. A monumentális szociológia kora véget ért. Nagy teljesítmények születtek ennek a mintának a jegyében. Durkheim, Weber, Parsons, Habermas, újabban Castells. Róluk lehet azt mondani, hogy a monumentális szociológiai elméleti terében próbálták az Egész ígézetében leírni mindazt, ami az emberekkel történik a társadalomban. Az antikvárius szociológia ezzel szemben a részleteket keresi, feltárja föl a legkülönbözőbb mikro-mozzanatokat, de a nagy összefüggések keresése és megmutatása, ami a monumentális szociológiát jellemzi, ebből a válfajból nyilvánvalóan hiányzik. Ez a megállapítás természetesen nem értékítélet, mert az egyik válfajra éppen akkora szükség van, mint a másik válfajra. Amire leginkább szükség lenne, az a kritikai szociológia, amelynek megkülönböztető jellegzetessége, hogy valamit akar a társadalomtól. Nem feltétlenül a marxi értelemben akarja megváltoztatni a társadalmat, de van amit meg akar változtatni a társadalomban, van mondanivalója, van hite, s mindezt meg akarja osztani közösségével. Ráadásul még azt is el tudom képzelni, hogy miközben vizsgálódik, nem a természettudós a közönyével nézi a vizsgálat személyeit, hanem van benne együttérzés. A kritikai szociológiában az ész és a szív együtt van. Ez adja annak az alapját a várakozásnak, melyet a jelenlegi szociológiával szemben most megfogalmazunk.

A magyar szociológia korábban meghatározó diskurzusának Márkus István nyomán azt a nevet adnám, hogy „*kifelé a feudalizmusból*”. A kritikai magyar szociológiának ez az üzenete. Ma sem mondhat mást. Úgy tűnik, a múlt szívósabban van jelen, mint azt gondoltuk volt. A Huszadik Század c. folyóirat műhelyében létrejött szociológia egyértelműen egy nagy modernizációs víziót fogalmazott meg. Ez a szociológia megpróbálta idevarázsolni Nyugat-Európát. Karády Viktor századfordulós statisztikai adatokon végzett vizsgálatai bizonyítják, hogy a varázslat maximum Budapest egyes kerületeiben volt sikeres, egyébként sehol nem volt. Mire a XX. század tényleg elkezdődött, a XX. századról elnevezett magyar szociológiai műhelynek vége lett. A műhelyben felnevelkedett szociológusok külföldre menekültek, Mannheim Károly karrierje és nagyszerű teljesítménye erre a legjobb példa. A hazai szociológiai gondolkodás magára maradt. De újraéledt a modernizációs szenvedély, immár a szociográfia képében teljesen más módszertani apparátussal, teljesen más fogalmi keretekkel. A szociográfiában megvolt a hit és a szenvedély, hogy nem maradhatnak a dolgok úgy, ahogy vannak. A magyar társadalmat ki kell vezetni a feudalizmusból. Csúcsa volt ennek az erőfeszítésnek Erdei teljesítménye, aki mellé Bibó állítható. Erdei a magyar szociológia zsenije, aki a maximumig elvitte a modernizációs gondolatot, miközben nemcsak írta, hanem

élte is műveit, melyekben ott lüktet a valóságos életélmény. Erdei fedezi fel a város és a vidék egymásrataltságát, ő látja meg a parasztban a polgárt. Felfedezi a kettős társadalmat, melynek egyik ága *hierarchikus-feudális*, másik ága *demokratikus-polgári*. Erdeiben sok volt ész, de kevés volt a szív. Bibó hozta az étoszt, ami sajnos Erdeiből hiányzott. Ha ők nem lettek volna, a magyar társadalom ma nem lenne az, amivé lett.

Az államszocializmus szociológiája a hetvenes és nyolcvanas években virágzott ki. Ez a szociológia hű maradt az örökséghez, miközben megteremtette azt a fogalmi és módszertani apparátust, melynek révén a modernizációs reform gondolata áthatotta a kutatásokat, a műveket és a közbeszédet.

A szociológia új nyelvet teremtett, aminek eredményeként, lecserélődött az ideologikus pártnyelv, amely teljesen alkalmatlan volt bármifajta realitás visszaadására. A szociológia ebben a korszakban azért volt vezető ereje a modern szellemi elitnek, mert a szavak, amelyeket adott, megfeleltek a tényleges helyzeteknek, amelyek magyarázat és értelmezés után kiáltottak. *Társadalmunk rétegződése* Ferge Zsuzsa nagy hatású könyvének címe, mely egyszer s mindenkorra szétfoszlatta a *két osztály, egy réteg* (munkás-paraszt-értelmiség) hármasság lázalmát, miáltal egy tanulmányozható, vizsgálható, nemzetközi áramlatokba bekapcsolható tudományos szociológiai paradigma született, összekapcsolódván a mobilitás vizsgálatával. Ez a két kifejezés, a *társadalmi struktúra* és a *társadalmi mobilitás* megváltoztatta a magyar társadalomról kialakult képet. A feladat ma sem más. A hagyományt folytatnunk kell. Meg kell vizsgálnunk, hogy mi történt társadalmunk rétegződéséve, mi történt azokkal a mobilitási pályákkal, amelyeket Andorka Rudolf annak idején fölrajzolt.

A *második gazdaság* megint egy ilyen nyelvi lelemény volt. Hasonló hatású kifejezés volt a *második társadalom*. Mindkét kifejezés azt üzenete, hogy a társadalmi valóság kettős szerkezetű. Egyik vonulata manifeszt, másik vonulata látens. Szelényi, Kolosi, Hankiss remekül leírták ezt a kettősséget, melynek igazi újdonsága abban volt, hogy azok, akik az elsőben élnek, azoknak a második látens, míg, akik a másodikban élnek, azoknak az első a látens. Ezáltal fantasztikusan gazdag elemzési lehetőségek nyíltak meg, melyek benne gyökereztek a mindennapi tapasztalatban és életben. Szabó Ildikóval akkortájt végzett politikai szocializációs vizsgálataink azt mutatták, hogy a gyerekek a szocializmusról csupa jót, a kapitalizmusról csupa rosszat mondtak, ámde a kérdésre, hogy „hova szeretnél egy évre elmenni?” soha nem szocialista, hanem mindig kapitalista országokat neveztek meg.

Konrádnak és Szelényinek Canossát kellett járni azért a könyvért, amit az értelmiség útjáról megírtak. Nem volt minden feltétlenül igaz, amit a szerzők megírtak benne, de akkor a könyvről nem lehetett vitatkozni. Elképesztően nagy szellemi energia volt ebben a könyvben. Ez az energia mind a mai napig benne van. Ez volt az üzenet, nem maga a könyv, melyet be kellett csempészni. Olvastuk, de nem vitathattuk, csak a rendszerváltás után, mire elveszítette aktualitását.

A *deviancia* is új szó volt. Társadalmi beilleszkedési zavar (TBZ) volt a hivatalos neve, miként a *szegénységet* is inkább halmozottan hátrányos helyzetnek nevezték. A deviancia fogalmi elkülönítése forradalmi dolog volt, mivel az első társadalomban ezt a szót nem ismerték, s jelenség létjogát tagadták. Mind a mai napig úgy látom, hogy a deviancia lehet az a vezető témája a társadalom megismerésének, amelyen keresztül a normalitás megismerhető, ha egyáltalán ilyen van. A normalitás mindig ugyanaz, míg minden deviancia a maga módján az, ami. A *nemzeti tudat és érzés, az előítéletek, a sztereotípiák* megint egy olyan jellegű kutatási terület, amely messzemenően szembe ment a „szocialista hazafiság-proletár

internacionalizmus” típusú teljesen tartalmatlan nyelvi formákkal. A Népszabadságra minden nap rá volt írva, hogy „világ proletárjai egyesüljete!””, de senki sem tudta, hogy mit jelent ez a jelszó. Az *iffúság* is egy olyan kutatási terület volt, amely jelentős mennyiségű és minőségű fogalmi és empirikus innovációkat tudott világra hozni. A nemzetközi összehasonlítás persze nem volt egyszerű dolog, hiszen nagyon elszigetelt volt a szociológia. Kolosi Tamás és munkatársai strukturakutatásai azért tudtak igazán maradandóak lenni, mert a nemzetközi összehasonlítás szempontját nem mellőzték.

Jó volt szociológusnak lenni, mert az ember úgy érezte, hogy számít. Nemcsak az számít, amit leír, amit mond, hanem még inkább számít, amit *nem* ír le, *nem* mond ki, mert az még érdekesebb. Az embernek az volt az érzése, ami egyébként nem volt hamis érzés, hogy megfigyelik. Mindez kialakított egy olyan tudatot, hogy mi számítunk, és fontosak vagyunk. Valószínűleg ez a tudat ihlette Konrád és Szelényi értelmiség-könyvét is annak idején. Szerepünk persze az egészt illetően nem volt jelentős, de tény volt, hogy más nyelven beszélünk, olyan kérdésekkel foglalkoztunk, amelyekről az első valóság hivatalosan nem vett tudomást, miközben a második valóság nagyon is foglalkozott velük. Ez a tényleges ellenzéki szerep szubjektív fontosságtudattal társult, és együtt véve azt hiszem, hogy sokkal fontosabb volt, mint a fizetés.

Ebben a helyzetben érte a magyar szociológusokat és a szociológiát a rendszerváltás. Maga az értelmiségi szerep is válságba került. Az értelmiségi szerper betöltője átalakult vállalkozóvá, politikussá, bohóccá, szórakoztatóipari nagyiparossá vagy megmaradt szerényen iparkodó kutatónak, oktatónak. De az a fajta értelmiségi hivatás, aminek jegyében elkezdtünk dolgozni, mely arra készítetett bennünket, hogy keressük az igazságot és csak az igazságot, ez a készítetés teljes egészében eltűnt. Tudományterületünk marginalizálódott. Ma pontosan az lenne a feladat, hogy ebből a marginalizálódott helyzetből valamilyen módon a centrumba kerüljünk.

Nem állítom, hogy a kialakult helyzet felelősei mi vagyunk. A demokratikus nyilvánosság megnyitotta a terepet a legkülönbözőbb értelmezések előtt, melyek elkezdtek egymással versenyezni. A verseny szabályait nem mi fektettük le. Látjuk, hogy nemcsak fogalmi, elméleti úton megragadható racionális konstrukciók versenyeznek egymással. Alapvetően és első szinten hülyeség versenyez a nem hülyeséggel, és meg kell, hogy mondjam, a hülyeséghez képest beláthatatlan hátrányban vagyunk. Ezért nem is hibáztatom magunkat. Amit a kereskedelmi televíziók, a bulvárlapok és a bulvár rádiók kultiválnak, azzal senki racionális emberfia nem versenyezhet. Ezek a platformok behozhatatlan előnnyel bírnak valóság értelmezéséért folytatott harcban a racionális diskurzusokhoz képest, ami persze fölveti azt a kérdést, hogy miként juthattunk el idáig. De ez már nem szociológiai kérdés.

Meggyőződésem ugyanakkor, hogy a körülmények jobbak, mint látszanak. Mit tehetnénk annak érdekében, hogy a szociológia ne legyen rosszabb, mint a körülmények? Válaszom a kérdésre, hogy többet kell lássanak, többet kell halljanak bennünket. A fiatalok pályaválasztáskor inkább politológusnak mennek, mint szociológusnak. Ez azért van, mert a televízióban főleg politológusokat látnak. Ezen könnyen lehetne segíteni. Több szociológust a televízióba és a rádióba! Nem azért, mintha ki akarnánk szorítani a közgazdászokat, vagy a politológusokat, de látnivaló, hogy nem működik az interpretációs készlet, amivel az elmúlt 20 évben a vélemény irányítók megbombázták a magyar társadalomnak azt a szegmensét, amely fogékony egyáltalán a racionális magyarázatokra. A politológiai interpretációk kimerülnek abban, hogy vagy X párt fog győzni, vagy Y párt. Az ilyen interpretációk nem elégítik ki azt a kíváncsiságot, ami az emberekben él, akik tudni szeretnék, hogy mi van a

világban, ahol élnek. Úgy kell ezt elképzelni, mint a waterlooi csatát, ahol összevissza futkostak a lovak, katonák, tisztek, tábornokok mentek előre, hátra, dörgött az ágyú, csapdostak a lövedékek, s senki sem volt, aki Fabrizio del Dongo-nak megmondta volna, hogy ez a waterloo-i csata, mely Napoleon uralmának végét jelentette.

Nem tagadva a marginalizáció tényét, diszciplínánk jellegénél fogva helyzeti előnyünk van. Kutatásaink és olvasmányaink alapján igenis tudunk annyit, hogy meg tudjuk mondani az embereknek, hogy mi történik velük. Nem tudjuk megmondani, hogy mi fog velük történni, de ha az a cél, hogy az emberek jobban megértsék, hogy milyen helyzetben vannak, akkor szerintem abszolút versenyképes áru, amit kínálunk akár a politológusokhoz, akár a közgazdászokhoz képest, akik nem tudnak mást mondani, mint azt, naponta ötször, hatszor egyedül, vagy kórusban, hogy *válság*.

Ahhoz persze, hogy az emberek és a történések közti interface szerep beteljesüljön, sokkal erőteljesebb interdiszciplináris együttműködésre van szükség. Úgy látom, hogy erősíteni kell kapcsolatainkat a kulturális antropológia, a pszichológia, a közgazdaság, a történelem- és irodalomtudomány, és politikatudomány irányában. Fontosak az ilyen konferenciák, ahol szakmaibeliék jönnek össze, de ugyanilyen fontosak lennének az olyan konferenciák is, ahol a legkülönbébb diszciplínák képviselői jönnek össze egy-egy téma megvitatására, mely lehetne egyszer például a rendszerváltás mérlege.

Intézményeinket meg kell, hogy erősítsük. Az intellektuális piac is versenyelvű. Óhatatlanul beindul majd az egyetemek között a verseny. Elindul az intézetek között a verseny. A diszciplínák között van egy együttműködési igény, amire az előbb utaltam, de van egy versenyhelyzet is, ami a túlélést kell, hogy számunkra alapvető parancssá tegye. Annak érdekében, hogy a jövő sikeres legyen, meg kell erősíteni a társaságot, folyóiratainkat, tanszékeinket, és nagyon-nagyon rá kell mennünk a posztgraduális képzésre. Nyilvánvaló, hogy ott fog létrejönni az erő. A PhD programok kulcsszereplői ennek a törekvésnek.

A szociológiának nyitnia kell a politika felé. Mindig is volt affinitása a politikához. De sok esetben ez az affinitás a szociológust megsemmisítette, Erdei Ferenc a legjobb példa. De említhettem volna Jászi Oszkárt, aki külső emigrációba kényszerült, vagy Bibó Istvánt, aki száműzött lett saját hazájában. Ma már a politikának nincs meg ez a végzetes destruktív potenciálja, de ugyanakkor igénye van arra, hogy meg tudja alapozni döntéseit, már ha egyáltalán odáig eljut, hogy megalapozhassa a döntéseit. Ilyen értelemben nem a hatalom bűvkörében élő politikáról, hanem a közpolitikáról beszélek. A szociológiának fantasztikusan nagy lehetőségei lennének a közpolitikai döntési alternatívák kidolgozásában.

Nem lehetünk elégedettek diszciplínánk akadémiai reprezentációjával. A jelenlegi akadémiai reprezentáció és annak rekrutációja megítélésem szerint diszfunkcionális. Csak egy olyan rendszert tudnék elképzelni, amely a tudományok doktorai számára biztosítana jelölési lehetőséget, és szociológus kvótát biztosítana az akadémikusok körében, mert egyébként könnyen odajuthatunk, hogy az MTA tagjai sorában nem lesz szociológus.

Végül említek pár értelmezési gócot, amelyek kimunkálásában a szociológiának lehet szerepe. Segítségére siethetne az embereknek annak a kérdésnek a megválaszolásában, hogy mi történt velük. Az értelmezés után kiáltó első kihívás az *Európai Unió*. Nem becsülhetjük eléggé túl, hogy Magyarország az EU tagja, együtt szinte valamennyi szomszédunkkal. A másik, ez előzőtől nem elválasztható probléma a migráció, s tágabban értve a kisebbségek kérdése. Ez lesz a jövő igazi nagy kihívása. A harmadik kihívás a tudástársadalom. Hálózati

társadalomnak is lehetne nevezni. Egészen biztos vagyok abban, hogy a hálózatosodásnak nemcsak technológiai feltételei vannak. Az internet a társadalmi változások egész arzenálját teremti meg, amire reflektálni kell, és vannak is ilyen reflexiók bőven. Összefügg ez azzal, hogy megváltozik a kutatás természete. A korábbiakhoz képest sokkal nagyobb adatbázisokkal tudunk dolgozni. Az adatbázisokat nem mi magunk hozzuk létre, hanem készen találjuk, a legkülönbözőbb helyeken, a bankoknál, biztosítóknál, APEH-nél, Statisztikai Hivatalnál, vagy távközlési szolgáltatóknál. Ezek az adatbázisok hatalmas lehetőségeket kínálnak a szociológusok számára a többi társadalomtudománnyal szemben. Üzlet, politika, nyilvános szereplés jöhet belőlük és általuk

Eljött az ideje, hogy átgondoljuk a rendszerváltásnak nevezett projekt hozadékát. Húsz év nagyon hosszú idő. Európa 1965-ben már tudta, hogy merre fog tartani. Érdekes volna felmérni, hol vagyunk. Mérleget kellene készíteni annak érdekében, hogy megtudjuk, hogy mi történt rosszul, mi történt jól. Vannak adataink, vannak longitudinális vizsgálataink, vannak nemzetközi összehasonlító kutatásaink. Helyettünk senki sincs, aki el tudná végezni ezt a munkát.

Karády Viktor DSc, egyetemi tanár

Társadalomszerkezet, modernizáció és régiók Magyarországon (az 1910-es rétegstatisztikák tükrében)

Előadásom tárgya valamelyest kiesik a konferencia főtémája, a tudásjavak áramlása adta keretből, amennyiben mindössze a tudásjavakat jórészt hordozó értelmiségi csoportok elhelyezkedéséről szól a honi társadalom térszerkezetében a dualista kor végén. Hozzá tehetem azonban, hogy vállalkozásomra egy már a tudásjavak és azok hordozóinak történelmi újratermelésére vonatkozó nagyobb kutatás inspirált. Kiindulási pontom ugyanis egy nemrég beindított, kiterjeszhető s pillanatnyilag máris hat országot érintő történelmi értelmiség-szociológiai felmérés, mely felvetette azt a kérdést, hogy a feudalizmusból kinövő, iparosodó nemzetállamok elitrétegeinek kiválasztása és reprodukciója milyen összefüggésben van a földrajzi-társadalmi térviszonyok adottságaival. Az így konstruált új elemzési szempontok között döntő formában jelentek meg az érintett értelmiségi kategóriák regionális hovatartozásának, eredetének vagy háttérének kérdései : ebben az összefüggésben elsősorban a városiasodás szintjeinek és a fizikai-geográfiai elhelyezkedésnek fontossága tűnt fel, mint az ösztársadalmi érvényesülési lehetőségek meghatározói. Mindennek egy sor konkrét objektivációját kíséreljük meg a kutatásban számba venni. Ilyen a születési hely, az iskolázás terei és a család lakóhelye – mint a Bourdieu-féle örökölt vagy primer módon szerzett ‘társadalmi tőke’ kötődési zónái, valamint a szakmai piacválasztás vagy a közéleti tevékenység földrajzi-rezidenciális terepei. Mai témám pusztá bevezetésül szolgálhat a modern társadalmi elitek helyi kötöttségének általános problémájához a dualista Magyarország utolsó fázisában.

Az itt felvetett központi kérdést legegyszerűbben úgy lehet megfogalmazni, hogy az állami adminisztráció s az ezt kiszolgáló statisztikai apparátus által kijelölt korabeli (1910) nagyrégiók hogyan osztották meg a jelen lévő elitcsoportokat. Evvel tehát a társadalomszerkezet alapvető regionális s részben rezidenciális (lakóhelyi) vonatkozásait lehet megvilágítani. A téma feldolgozásának tulajdonképpen minden társadalmi struktúravizsgálat integráns részét kellene képeznie. Ezért is meglepő, hogy a társadalomtörténelmi irodalom ritkán fordított figyelmet a térbeliség kérdéseire, bár a kérdéskört már a 19. századvég